

اقتصاد كوچه

گزارش پول ملی ایران، هزینه‌های زندگی و دستمزدها،
در دو سده‌ی گذشته
(۱۳۵۷-۱۱۵۷ خ)

مجید پورشافعی

تهران، خیابان شریعتی، بالاتر از سه‌راه طالقانی،

خیابان نیرو، شماره ۷/۱

مستدوق پستی: ۱۱۳۶۵-۸۹۴، تلفن: ۷۷۵۳۹۹۰۷

اقتصاد کوچک

گزارش پول ملی ایران، هزینه‌های زندگی و دستمزدها،

در دو سده‌ی گذشته (۱۳۵۷-۱۱۵۷ خ)

نویسنده: مجید پورشاقعی

• چاپ اول ۱۳۸۵ تهران • شمارگان ۱۲۰۰ نسخه

• چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

• لیثوگرافی: خدمات فرهنگی صبا • طرح روی جلد: حسن کریم‌زاده

ISBN 964-7387-60-1

شابک: ۹۶۴-۷۳۸۷-۶۰-۱

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است Printed In Iran

پورشاقعی، مجید

اقتصاد کوچک: گزارش پول ملی ایران، هزینه‌های زندگی و دستمزدها، در دو

سده‌ی گذشته (۱۳۵۷-۱۱۵۷ خ) / نویسنده: مجید پورشاقعی

تهران: گام نو، ۱۳۸۴.

جدول.

ISBN 964-7387-60-1

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص[۳۱۱] - ۳۲۱.

۱. ایران - اوضاع اقتصادی - تاریخ. ۲. هزینه و سطح زندگی - ایران -

تاریخ.

۳. قیمت - ایران - تاریخ. ۴. پول - ایران.

الف. عنوان.

۳۳۰ / ۹۹۵

الف‌ب‌پ/۷۵ HC۴۷۵

۱۳۸۴

فهرست مطالب

پیش‌گفتار.....	۹
دیباچه.....	۱۳
بخش نخست: اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران، در پایان حکومت زندیه و آغاز قاجاریه.....	۲۱
بخش دوم: نقود، مسکوکات و اوزان ایران.....	۵۱
بخش سوم: پول ایران (قران) در سال‌های ۱۱۷۷-۱۱۵۷ خ.....	۵۹
فصل ۱: پول ایران و ارزهای خارجی.....	۶۱
فصل ۲: نرخ نیازمندی‌های زندگی (ارزاق - اجناس) و میزان درآمدها.....	۶۶
بخش چهارم: پول ایران (قران) در سال‌های ۱۲۲۷-۱۱۷۷ خ (روزگار فرمانروایی فتحعلی‌شاه و محمدشاه).....	۷۳
توان پول ملی ایران، توان خرید مردم - دستمزدها، نرخ ارزاق و اجناس و.....	۷۵
بخش پنجم: پول ایران در سال‌های ۱۲۷۵ تا ۱۲۲۷ خ (روزگار فرمانروایی ناصرالدین‌شاه).....	۸۵
فصل ۱: نیمه‌ی نخست فرمانروایی ناصرالدین شاه.....	۹۱
فصل ۲: قحطی و بلوای نان سال ۱۲۴۰ / ۱۲۳۹ خ (۱۸۶۱ م).....	۱۰۲
فصل ۳: بهای کالا و مواد خوراکی و میزان دستمزدها در نیمه‌ی دوم سلطنت ناصرالدین‌شاه (۱۲۷۵-۱۲۵۰ خ).....	۱۱۹
فصل ۴: پول ایران و ارزهای خارجی.....	۱۳۱
بخش ششم: پول ایران در سال‌های ۱۳۰۵-۱۲۷۵ خ.....	۱۴۳

فصل ۱: وام‌های خارجی ایران.....	۱۵۱
فصل ۲: بهای مواد خوراکی - کالا و خدمات از ۱۲۸۵-۱۲۷۵خ (سلطنت مظفرالدین‌شاه).....	۱۵۳
فصل ۳: مشروطیت از ۱۳۰۵-۱۲۸۵خ (اواخر عهد مظفرالدین‌شاه و روزگار شاهی محمدعلی‌شاه و احمدشاه).....	۱۶۰
بخش هفتم: پول ایران در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۰۵خ (دوره‌ی پهلوی).....	۲۰۱
فصل ۱: از تاج‌گذاری رضاشاه تا برکناری وی (۱۳۲۰-۱۳۰۵خ).....	۲۰۳
فصل ۲: از برکناری رضاشاه تا سرنگونی حکومت پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۲۰خ).....	۲۲۴
سخن پایان.....	۲۸۹
پیوست.....	۲۹۱
کتاب‌نامه.....	۲۹۷

پیش‌گفتار

«اقتصاد کوچه» از آن هنگام آغاز می‌شود که خان کریم و بلندنظر زند دیده از جهان بریست و «سودانیان عالم پندار» به هوس لگام زدن مرکب چموش قدرت، بی‌رحمانه به جان هم افتادند یا بهتر بگوییم به جان پول ملی کشور و توان اقتصادی آن افتادند تا این‌که یکی از فرزندان نه‌گانه‌ی محمدحسن‌خان قاجار یعنی آقامحمدخان توانست به نیروی تدبیر و ضربت شمشیر، آتش فتنه فرونشاند و کشوری چندپاره را به هم دوزد و روس‌ها را در قفقاز ناکام و دیگر همسایگان را انگشت به دهان سازد.

اما بازماندگان وی، سرنوشت دیگری داشتند. فتحعلی‌شاه در جبهه‌ی قفقاز ناکام ماند و کار محمدشاه در پس دروازه‌های هرات به رسوایی کشید و ناصرالدین شاه در جبهه‌ی جنگ مرو ته‌مانده‌ی آبروی قشون ایران را بر باد داد و در مقابل بیگانگان نیرومند، سپر انداخت اما «اقتصاد کوچه» به شرح این رخدادها نپرداخته است بلکه کوشیده است تا به دور از برق شمشیر برنده‌ی خان قاجار و فارغ از غوغای پیروزی‌های پی‌درپی آن خان بی‌رحم و مدبر در کوچه‌های شهر و روستای این کشور، گردش خود را آغاز و شیوه‌ی زندگی مردم کوچه و بازار را جستجو کند.

آن‌گاه که زمامداران قاجار در قفقاز و هرات و مرو و... به سختی ناکام ماندند، بازهم «اقتصاد کوچه» بدان بی‌اعتناست بلکه می‌کوشد بدون پرداختن به آن رخدادها از پول ملی ایران و بهای ارزاق و اجناس و سطح زندگی مردم و توان خرید آنان گفتگو کند. بنابراین «اقتصاد کوچه» روایت بی‌پیرایه‌ی گوشه‌ای از زندگی مردم ایران

در دو سده‌ی گذشته است (۱۳۵۷-۱۱۵۷ خ) پیرامون تاریخ و اقتصاد، روایتی که به معنای رایج کلمه نه تاریخ است، نه اقتصاد. بلکه زمزمه‌ها، دغدغه‌ها، واگویی‌ها و دل‌مشغولی‌های قلمی است که با ایران و فرهنگ و مدنیت کهن و تاریخ پرفراز و نشیب پیوند صمیمانه و دیرینه دارد.

«اقتصاد کوچه» در پی اثبات و نفی چیزی نیست. فقط کوشیده است تاریخ دو سده‌ی گذشته را به دیده‌ی یک رهگذر ساده بنگرد. رهگذری که تلاش کرده است هم‌پای مسافران و مأموران و جهانگردان داخلی و خارجی که در این سرزمین گردش کرده‌اند، گام زند و از روزن یادداشت‌های آنان، کوچه‌های باریک و کومه‌های گلی، آبادی‌های این دیار و سفره و سرای مردم ساده کوچه و بازار را به تماشا بنشیند، و میزان درآمد و هزینه‌های زندگی آنان را جستجو نماید، و در این جستجو به منابع و اسناد رسمی اعتنای چندانی نکند. در این کاوش، خودبه‌خود پای مباحث اقتصادی و نظرات پژوهشگران و صاحب‌نظران علم اقتصاد، به میان آمد که این نوشته‌ها، عمدتاً آکنده از اعداد و ارقام بسیار، و جدول‌ها و نمودارهای فنی فراوان و محاسبات بعضاً پیچیده‌ای است که گرچه برای اهل فن سودمند است اما برای خواننده‌ی عادی چندان به کار نمی‌آید و از آن‌جا که پایه‌ی کتاب بر سادگی و بی‌پیرایگی است، اطلاعات موجود در کتاب‌های مربوط به اقتصاد ایران، قدری تقطیر و تلطیف گردید ولی این تقطیر اطلاعات به شیوه‌ای صورت گرفت که تا حد امکان به بنیاد آن اطلاعات آسیب نرساند.

«اقتصاد کوچه» کمتر به زیدگان و گروه فرمانروایان و طبقات ممتاز جامعه پرداخته است چرا که شرح معیشت و شیوه گذران زندگی آنان نه تنها کاشف از حقیقتی نبود که بعضاً گمراه‌کننده می‌نمود. بنابراین در این کتاب از میزان درآمد و سطح زندگی شاهزادگان و وزیران و حکام ولایات و استانداران و فرمانروایان و مدیران رده بالا و دولت‌مردان بلندپایه‌ی کشوری و لشگری سخن گفته نشده است، مگر به لزوم، و آن هم به اشاره.

پس «اقتصاد کوچه» روایت زندگی برگزیدگان و زبندگان نیست، قصه‌ی سران و سرداران، نیز نمی‌باشد، بلکه حکایت سفره و سرای ساده‌ی دهقان و کارگر و کارمند و پیشه‌ور، و در یک سخن روایت زندگی مردم کوچه است. کتاب افزون بر دیباچه، دربرگیرنده‌ی هفت بخش است:

در بخش نخست، آشفته‌گی‌های ایران در سال‌های پایان فرمانروایی زندیان و ابتدای روی کار آمدن قاجاران تصویر شده است تا خواننده محترم دریابد، چگونه قدرت و فربهی پول ایران که در روزگار صفویان هر تومان آن با سه لیره‌ی انگلستان، پنجه در پنجه داشت کاستی گرفت و در آغاز سده نوزدهم میلادی تنها می‌توانست با یک لیره‌ی انگلیسی مقابله کند. بدون تردید، آشفته‌گی‌های ایران پس از برافتادن صفویان بر بنیه‌ی مالی مردم و توان اقتصادی کشور و توان پول ملی کشور پیامدهای زیان‌بار بر جای گذاشت.

در بخش دوم، از نقود و مسکوکات (تومان - قران - شاهی - پول، عباسی، صنارو...) و اوزان (خروار - من - چارک - سیر - مثقال - نخود - گندم) رایج در ایران عهد قاجار گفتگو شده است.

در بخش سوم، هزینه‌های زندگی و نرخ اجناس و میزان دستمزدها در سال‌های پس از مرگ کریم‌خان و روزهای تکاپوی قاجاران برای دست‌یابی به قدرت، (زمان آقامحمدخان قاجار) ترسیم شده است. در این برهه، علی‌رغم بروز آشفته‌گی‌ها و نابسامانی‌های نامبارک، هنوز ته‌مانده‌های رفاه و آسودگی و فراوانی نعمت عهد طلایی فرمانروایی کریم‌خان‌زند (که خدایش رحمت کند) بر سفره و بازار ایرانیان دیده می‌شود و به راستی فراوانی محصول و ارزانی اجناس و ارزاق در این ایام در مقایسه با ادوار بعد شگفت‌انگیز است.

در بخش چهارم، هزینه‌های زندگی و میزان دستمزدها در دوران پنجاه سال (۱۲۲۷-۱۱۷۷خ) فرمانروایی فتح‌علی‌شاه و نوه‌اش، محمدشاه قاجار گفتگو شده است.

در بخش پنجم، به سرنوشت پول ملی ایران و بهای کالا و میزان

دستمزدها در نیم قرن سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۷۵-۱۲۲۷خ) پرداخته شده است. افزون بر آن به مسئله راه‌ها و جاده‌ها اشاره شده است، تا خواننده دریابد که چگونه ایران، مانند «انسانی گرسنه که در خانه‌اش خوردنی دارد، ولی نمی‌تواند راه برود و از آنها استفاده کند»، به علت نداشتن راه‌های ارتباطی دچار قحطی‌های وحشتناک و مرگ‌بار می‌شده است.

در بخش ششم، پاره‌ای از رخداد‌های دوران سی‌ساله بین ۱۲۷۵ تا ۱۳۰۵خ (از قتل ناصرالدین شاه تا تاج‌گذاری رضاشاه) بیان شده است. دوره‌ای که صنایع نوین آرام آرام در ایران پا گرفت و شمار کارگران صنعتی رو به فزونی نهاد و نظام اداری و کارمندان وابسته به آن متشکل‌تر و گسترده‌تر شد.

بخش هفتم، به سرنوشت پول ملی ایران یعنی قران ایران (که از سال ۱۳۰۸خ به ریال تغییر نام داد) و تأثیر درآمدهای نفتی بر زندگی مردم و میزان هزینه‌های زندگی و دستمزدها در دوران فرمانروایی پهلویان، تا سرنگونی آنان پرداخته است.

در تدوین این بخش افزون بر زندگی‌نامه‌ها و سفرنامه‌ها از روزنامه‌ها و مجلات به‌ویژه پس از سال ۱۳۰۴خ استفاده شده است و نیز ده‌ها حکم استخدامی کارمندان دولتی مورد بررسی قرار گرفته است.

در پایان بر خود بایسته می‌دانم، از همراهی‌های همسر بزرگوار و فرزندان خوبم در فراهم‌شدن این مجموعه یاد کنم و از مساعدت‌های آقای دکتر رجایی و زحمات آقای خالقی و خانم زنگونی که در انتشارات گام‌نو موجبات چاپ و انتشار این مجموعه را فراهم آوردند سپاسگزاری نمایم و نیز از پیشگاه خوانندگان و صاحب‌نظران ارجمند، برای کاستی‌های این نوشته، پوزش بخواهم.

مجید پورشافعی

تابستان ۱۳۸۴ - مشهد